

LACHEN OM

LEVIE

KOMISCH BEDOELD

ANTISEMITISME

(1830-1930)

EWUOD
SANDERS

Ontwerp omslag en binnenwerk:

Bart van den Tooren

Afbeeldingen omslag

Levie Mozes Zadok in Jan Schenkman's *Tweede brief* uit 1855 en *De Vroolijke handelsjoden* uit 1899. Bron: Collectie Joods Historisch Museum.

© 2020 EWOUW SANDERS, P/A UITGEVERSMARTSCHAAP
WALBURG PERS, ZUTPHEN
© 2020 UITGEVERSMARTSCHAAP WALBURG PERS, ZUTPHEN

WWW.WALBURGPERS.NL

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462496262

NUR 680

Voor mijn hartsvriend
Atzo Nicolai (1960-2020)

INHOUD

EEN RAGE UIT 1855 9

BROODSCHRIJVER JAN SCHENKMAN 13

HET PERSONAGE LEVIE MOZES ZADOK 17

ALS ZOETE KOEK 21

Komisch bedoeld antisemitisme 28

Lachen om joodse lafheid 35

De joodse handelsgeest 42

Gangbaar anti-joods gedrag 43

Schenkman's rabbinale brief aan de paus 50

'EEN ONVERMOEIBAREN POËTASTER' 54

NOT AMUSED? 61

GEZELLIGE VERJAARDAGSLECTUUR 66

HET VENIJN VAN EEN 'GUITIGE JEZUÏET' 71

'Komisch intermezzo' van een domineeszoon 78

LEVIE BRILLEMAN C.S. 81

ZWARTE PIET 91

Dank 99

Bijlagen:

- 1. Joodse woorden in de Zadok-brieven 100*
- 2. Negenentwintig brieven in 'joods dialect' 103*

Noten 111

EEN RAGE UIT 1855

OP MAANDAG 25 DECEMBER 1854 verscheen bij uitgeverij J.A. Schuurmans in Amsterdam een drukwerkje getiteld *Belangrijke brief van een Amsterdamschen jood, vrijwilliger in het Fransche leger, voor Sebastopol, aan zijne moeder in de Batavierstraat te Amsterdam.*

In de brief vertelt een fictief personage, Levie Mozes Zadok, aan zijn moeder over de bloedige oorlog in de Krim, een schiereiland in de Zwarte Zee. Die oorlog, in 1853 uitgebroken tussen enerzijds het Russische keizerrijk en anderzijds een alliantie van onder meer Fransen, Britten en Turken, woedt dan in volle hevigheid. Nederlandse dagbladen rapporteren er dagelijks over. Op het moment dat Schuurmans zijn brief uitgeeft, belegeren de geallieerden al bijna drie maanden de Russische marinebasis Sebastopol.

De brief was bedoeld om te lachen. In een advertentie in het *Algemeen Handelsblad* laat uitgever Schuurmans hier geen misverstand over bestaan: ‘Deze brief is bijzonder geschikt om in Vriendenkringen en Genootschappen te worden voorgedragen.’

Het voordragen van ‘snaaksche’ of ‘luimige’ teksten was in de negentiende eeuw een geliefd tijdverdrijf. Het gebeurde in ‘vrolijke vriendenkringen’, op bruiloften en partijen en op sociëteiten van de gegoede burgerij.¹ Alleen de titel moet voor toenmalige lezers al grappig zijn geweest: hier rapporteerde een Amsterdamse jood, een bevolkingsgroep die niet speciaal bekendstond als vechtlustig, vanaf de frontlinie aan zijn moeder in de Batavierstraat – een smalle, smoezelige straat in het hart van de jodenbuurt.² Wie daar was opgegroeid, sprak per definitie geen beschaafd Nederlands maar een mengeling van plat-Amsterdams en Jiddisch.

Humoristisch bedoelde teksten in Joods-Nederlands waren niet nieuw. We vinden ze vanaf het eind van de achttiende eeuw in tijdschriften waarin maatschappelijke, godsdienstige en letterkundige zaken werden gehegeld. Af en toe verschenen ze ook als zelfstandige uitgaven. Een voorbeeld is de *Eil-hen zegenwensch, haan de birgers von Hamsterdam hen hook vhoor halle hingedzetenen von Nederland* uit 1815, zogenaamd geschreven door ‘Heen Vaderlandsche Hisraëlliet’. De toevoeging van al die h’s en de overige spellinguitglijders zijn natuurlijk opzet, het zijn pogingen om de zogenoemde joodse tongval fonetisch weer te geven.

Het sjabloon van Schuurmans’ kerstuitgave – joodse soldaat schrijft vanuit buitenland aan zijn moeder in Amsterdam over een actuele politieke gebeurtenis – was

evenmin nieuw. Zo kennen we uit 1830 het ‘Schrijven van Isaak aan zijne memmele Rachel’ en uit 1833 de ‘Brief van Elias Krijgsman aan zijne Memme, te Amsterdam.’³ *Memmele* of *memme* is Jiddisch voor ‘moeder’.

Nieuw was wel het succes van de Schuurmans-brief. De eerste druk – duizend exemplaren – was binnen één dag uitverkocht. Op woensdag 27 december 1854 verscheen de tweede druk, twee dagen later gevolgd door de derde. Er zouden nog vijf drukken volgen, samen goed voor elfduizend exemplaren.

Dit verkoopsucces ontging de concurrentie niet. Al op 4 januari 1855 bracht uitgeverij P.B. van Cittert, eveneens gevestigd in Amsterdam, een andere voordracht in joods dialect op de markt: zogenaamd het antwoord van moeder Zadok aan haar zoon Levie. Ook dit drukwerkje vloog de boekwinkels uit. In een advertentie meldde Van Cittert: ‘Acht duizend exemplaren zijn in 15 dagen verkocht.’⁴ In krap vijf weken tijd zette Van Cittert er ruim tienduizend af, in Amsterdam, Den Haag en Utrecht.

In totaal bonden dat voorjaar maar liefst dertien uitgevers de strijd met elkaar aan: tien in Amsterdam en drie elders. Gezamenlijk gaven zij zestien Zadok-drukwerkjes uit. Hieronder waren Levie Zadok-tekeningen, Zadok-liederen, een Zadok-gedicht en een Zadok-muziekstuk voor piano en orkest. Alles bij elkaar werden in 1855 minstens 56.000 exemplaren van deze drukwerkjes verkocht.⁵

Wie bedacht dit personage? Hoe is het daverende verkoopsucces te verklaren? Welk beeld werd er in deze teksten geschetst van joden en hoe werd hier in de loop van de tijd op gereageerd?

1830. IK STA JE TE ZEGGEN

Het sjabloon van de Zadok-brief uit 1854 was niet nieuw. Uit 1830 kennen we een brief van een fictieve joodse soldaat 'Isaak' aan zijn 'memmele' in Amsterdam. Eind 1830 hadden de Zuidelijke Nederlanden zich afgescheiden van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden – de Belgische Opstand. Het Nederlandse leger probeerde die opstand te onderdrukken. Uit vaderlandsliefde traden toen relatief veel joden in dienst. Isaak had volgens de brief, die een komisch doel had, een andere motivatie: hij werd soldaat 'om een beetje handgeld', zo schrijft hij aan zijn moeder Rachel.

In zijn brief gebruikt Isaak grammaticale constructies die nog lang – tot in de twintigste eeuw – als typisch joods werden beschouwd.⁶ Zo schrijft hij: 'Ik heb me dienst staan te nemen', 'ik sta je te zeggen' en 'ik sta haar op te zoeken'. Dat soort zinnen vinden we twee decennia later volop in de Zadok-brieven.

Isaak is bang dat hij de krijgshandelingen niet zal overleven. 'Sta ik te komen te vallen', houdt hij zijn moeder voor, 'zeg dan, daar ik het je dan toch niet schrijven kan, mijn zoon Isaak heeft zich voor de goede zaak opgeofferd. Al begraven ze mij niet in Amsterdam, laten de burens mij in hunne gedachten reinigen van al mijne zonden [...].'

De Nederlandse generaal D.H. Chassé die de citadel van Antwerpen tegen de Belgen verdedigde, sprak vol lof over de moed van de joodse soldaten onder zijn bevel. Zijn woorden werden indertijd vol trots in joods Nederland verspreid.

BROODSCHRIJVER JAN SCHENKMAN

LEVIE MOZES ZADOK IS EEN creatie van de Amsterdamse onderwijzer en publicist Jan Schenkman (1806-1863). De Nederlands-hervormde Schenkman, enig kind van een molenaarsknecht, werkte ruim twintig jaar als onderwijzer op een ‘Stadsarmenschool’ in de Jordaan.¹ Omstreeks 1851 verliet hij het onderwijs. Waarom is onduidelijk, maar een tijdgenoot schreef: ‘Hij zeide zijn vak vaarwel, na het niet onbelangrijk succes, dat aan zijne eerste pennevruchten ten deel viel.’²

Schenkman had inderdaad succes. Voor de ‘Rouwzang’ die hij in 1849 schreef na het overlijden van koning Willem II, kreeg hij ‘de opregten dank’ van de ‘Koningin-Moeder’ – het *Algemeen Handelsblad* maakte er melding van.³

Bij een breder publiek scoorde Schenkman in 1850 met zijn *Rekwest van Amsterdamsche jongens*. In dit ‘al-